

Наталія Корчина Nataliia Korchyna

Аспірантка кафедри теорії та історії мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

Postgraduate student, Department of Theory and History of Arts, National Academy of Fine Arts and Architecture

e-mail: nataliia.korchyna@naoma.edu.ua | orcid.org/0000-0003-4993-1271

Проекти Ади Рибачук та Володимира Мельниченка 1965–1966 років, присвячені Бабиному Яру

Babyn Yar-Themed Art Projects by Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko in 1965–1966

Анотація. У статті викладено результати дослідження творчого доробку українських художників-монументалістів Ади Рибачук (1931–2010) та Володимира Мельниченка (н. 1932) на тему колективної пам'яті на прикладі творів 1965–1966 років, присвячених жертвам Бабиного Яру. Завдяки обраній методології дослідження, а саме поєднанню принципів історизму та системно-порівняльного аналізу, було ґрунтовно проаналізовано історичні передумови запиту радянської влади на створення пам'ятника жертвам розстрілів, перелічено учасників закритого конкурсу 1965 та 1966 років, вперше проведено комплексний мистецтвознавчий аналіз проєктів, поданих А. Рибачук та В. Мельниченком на цей конкурс, проаналізовано офіційну та неофіційну колективну пам'ять про трагедію в Бабиному Яру в УРСР в порівнянні Ізраїлем на той час. Досліджено процес меморіалізації пам'яті про жертви Бабиного Яру в Києві до встановлення першого пам'ятника у 1976 році. За результатами дослідження визначено важливість внеску художників А. Рибачук та В. Мельниченка до скарбниці українського й світового мистецтва на тему колективної пам'яті про Голокост.

Ключові слова: меморіальний комплекс Бабиного Яру, колективна пам'ять, історична пам'ять, проєкти А. Рибачук і В. Мельниченка, шестидесятники, відлига, Голокост.

Постановка проблеми. Дослідження феномену колективної пам'яті можна вважати чи не найактуальнішою проблемою сучасної гуманітаристики. Роль колективної пам'яті у формуванні національної культури й національної ідентичності зараз активно обговорюють історики, соціологи, політологи, культурологи, мистецтвознавці та інші дослідники в Україні й за її межами.

Твори образотворчого мистецтва Ади Рибачук та Володимира Мельниченка входять до матеріальних накопичувачів колективної пам'яті не тільки в нашій багатонаціональній Україні, а і в інших країнах світу.

На прикладі проєктів, присвячених трагедії в Бабиному Яру, створених художниками в 1965 та 1966 рр., можна порівняти неофіційну колективну пам'ять про катастрофу з офіційною політикою держави щодо репрезентації історичного минулого, комеморативних стратегій і практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті багатонаціональної спільноти та проаналізувати ставлення влади до інакомислячих митців. З огляду на бурхливе обговорення нового проєкту меморіального комплексу, який наразі створює Меморіальний Центр Голокосту «Бабин Яр» на чолі з генеральним директором Максимом Яковером та художнім керівником проєкту Іллею Хржа-

новським, цілком доцільно проаналізувати реалізовані та нереалізовані проєкти монументів та архітектурних комплексів минулих років, присвячених жертвам Бабиного Яру, задля аналізу та порівняння ідей та цілей, втілених різними митцями відповідно до риторики офіційної колективної пам'яті та всупереч вимогам влади заради збереження історичної пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найінформативнішим джерелом для дослідження історичного контексту, в якому виник запит суспільства на створення пам'ятника жертвам Бабиного Яру, і досі є стаття «Нові пам'ятники» Віктора Некрасова в журналі «Декоративне мистецтво СРСР» 1966 року [32], в якій не тільки вперше згадано два проєкти Ади Рибачук та Володимира Мельниченка 1965–1966 років, а й йдеться про несумісність тодішніх вимог радянської влади і меморіальних творів про трагедію в Бабиному Яру. Книга-реквієм Ади Рибачук та Володимира Мельниченка 1991 року «Коли руйнується світ...» [35] містить детальний авторський опис проєкту пам'ятника жертвам трагедії в Бабиному Яру на закритий конкурс 1965 року. У 1998 році Авраам Мілецький надрукував свої спогади про закриті конкурси 1965–1966 років в книзі «Напливи пам'яті» [31].

Про участь художників у закритому конкурсі 1965 року останнім часом писали Тетяна Євстаф'єва [1, с. 31–32; 14], Віталій Нахманович [1, с. 157–158], Ольга Петрова [34, с. 294–295], Емануїл Діамант [9; 11], Михайло Гутор [8, с. 33], Олег Юнаков [38, с. 360, с. 365]. Грунтовне дослідження творчості мистецького тандему провела Наталія Горова [3–7; 39], про їхні рельєфи писала Людмила Лисенко [26; 28]. Опонентами радянського тоталітарного мистецтва повоєнного часу вважають А. Рибачук та В. Мельниченка Олексій Роготченко [36, с. 671] та Леся Смирна [37, с. 343]. Про грандіозний твір художників «Стіна Пам'яті» в Парку Пам'яті на території київського крематорію, який було знищено радянськими вандалами-бюрократами у 1982 році, у різні часи написано чимало культурологічних та публіцистичних статей. Проте жодне з наведених джерел не містить комплексного мистецтвознавчого аналізу проєктів 1965–66 років для меморіалу в Бабиному Яру. Зважаючи на важливість монументально-меморативних творів у формуванні колективної пам'яті суспільства, постає необхідність дослідження цих нереалізованих проєктів.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення творчого доробку художників-шестидесятників Ади Рибачук та Володимира Мельниченка, присвяченого колективній пам'яті про трагедію Бабиного Яру, адже їхні меморіальні проєкти допомагають сьогоднішнім поколінням науковців осмислити способи меморіалізації катастрофи. Твори двох українських монументалістів заповнюють певну цезуру між пам'яттю різних поколінь, і не тільки формують наше уявлення про трагічне минуле, а й наповнюють архіви національної колективної пам'яті спогадами про травматичний досвід суспільства, який митці узагальнили з індивідуальних споминів сучасників та попереднього покоління. Не осмисливши травматичного досвіду минулого, не означивши його образотворчих кодів, неможливо говорити про зв'язок із минулим, про збереження національної пам'яті. Адже саме колективна пам'ять формує історію мистецтва і визначає вектор розвитку культури в майбутньому.

Мета дослідження полягає у вивченні художнього доробку Ади Рибачук та Володимира Мельниченка на тему колективної пам'яті про Голокост в Бабиному Яру задля визначення його ролі у формуванні історичної пам'яті народу України про катастрофу 1941–1943 років та доведення самотності і цінності меморіальних творів художників у контексті українського та світового мистецтва.

Методи дослідження обумовлені його метою та особливостями джерельної бази. Застосовано комплексний мистецтвознавчий підхід, що передбачає поєднання принципів історизму та системно-порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», під час окупації Києва в період з 19 вересня 1941 року до 6 листопада 1943 року в Бабиному Яру нацисти розстріляли від 70 до 120 тисяч людей, із них 70 відсотків були євреями [20]. Після перемоги радянських військ над фашистськими

загарбниками у Другій світовій війні пам'ятник полеглим у Бабиному Яру міг стати першим пам'ятником жертвам Голокосту на теренах СРСР. Однак саме такому спрямуванню колективної пам'яті радянських людей тодішня влада намагалася завадити.

Після сталінських репресій проти євреїв, під виглядом боротьби з космополітизмом (1947–1953) та хрущовської антисемітської кампанії (1953–1964) [24] питання вшанування пам'яті страчених в Бабиному Яру замовчували. Однак у 1959 році суспільство вже було розбурхано виступом відомого письменника Віктора Некрасова в «Літературній газеті» проти планів київської міської влади засипати Бабин Яр і побудувати на місцях масових розстрілів стадіон та парк з атракціонами [12]. Кияни заплатили за цей план занадто високу ціну — у березні 1961 року замивання території Бабиного Яру пульпою з глиняних кар'єрів Петровських цегляних заводів спричинило нову трагедію. Великий грязьовий потік прорвав захисну дамбу і рушив на Куренівку, трощачи все на своєму шляху: житлові будинки, промислові приміщення, трамвайне депо, дитячі садки. Офіційно від повені загинуло 145 осіб, а за неофіційною версією істориків — 1,5–2 тисячі [13].

Ігнорування пам'яті сотень тисяч невинних жертв масових нацистських розстрілів у Бабиному Яру, а також небажання радянської влади вшанувати десятки тисяч вбитих євреїв як жертв Голокосту не менше приголомшило і обурило відомого радянського поета Євгенія Євтушенка. Він не міг отямитись від побаченого в Бабиному Яру в серпні 1961 року: ані згадки, ані пам'ятного знаку, замість яру — поле, «розоране і розтрощене землевпорядними машинами, що переміщали і розрівнювали нагромадження глини, піску і людських кісток, що пробивалися з цього місива» [11], а ще сміття, яке привозили вантажівки і скидали просто на кістки жертв [16]. Під впливом від побаченого Євтушенко написав один зі своїх найвідоміших віршів «Над Бабиным Яром пам'ятників немає» [15], що викривав антисемітську політику держави і замовчування трагедії Голокосту, зокрема в Києві.

Через декілька днів поет вперше прочитав вірш у київському Жовтневому палаці [16], а згодом його було опубліковано в «Літературній газеті» [15]. Поетичний твір став одкровенням для мільйонів читачів Радянського Союзу, проблема оголилася і стала відомою далеко за межами СРСР. Євгенія Євтушенка підтримав всесвітньвідомий радянський композитор Дмитрій Шостакович, який 1962 року написав 13 симфонію «Бабин Яр» [23] на вірші Євгенія Євтушенка і виступив з нею в Москві в грудні 1962 року, після чого вокально-симфонічну поему було заборонено радянською владою і знято з репертуару [23].

Подальше замовчування масового знищення єврейського народу, що сталося вперше на теренах СРСР в Бабиному Яру у 1941 році, ставало небезпечним для влади через всесвітню увагу до трагедії. Тож Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 658 «Про проведення закритого конкурсу на створення проєктів

Іл. 1–2. А. Рибачук, В. Мельниченко. Проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру. Модель бетонного каменя на вході до меморіального комплексу Бабин Яр. 1965. Глина. Фото Володимира Чуприніна. Архів АРВМ

пам'ятника-монумента на честь радянських громадян і військовополонених солдатів і офіцерів Радянської Армії, які загинули від рук німецько-фашистських окупантів під час окупації м. Києва» [8, с. 29]. Закритий конкурс меморіальних пам'ятників до 25-х роковин трагедії в Бабиному Яру мав пройти у два тури, аби наступного 1966 року пам'ятник уже було збудовано.

Конкурси 1965 та 1966 років на створення пам'ятника в Бабиному Яру. Учасники I та II турів закритого конкурсу 1965 року

На перший тур закритого конкурсу 1965 року було представлено 20 проєктів, на другий — 12 [8, с. 29]. Завдяки спогадам учасників та відвідувачів виставки у Будинку архітекторів м. Києва можна перелічити творчі групи, що з ентузіазмом відгукнулися на пропозицію створити пам'ятник жертвам у Бабиному Яру. Серед замовних проєктів були такі варіанти меморіального комплексу: архітектора Йосипа Каракіса у співавторстві з художником Зиновієм Толкачовим, скульптором Яковом Ражбою та скульптором Євгеном Жовніровським [38, с. 356]; проєкт пам'ятника скульпторів Василя Бородея, Івана Зноби та Валентина Зноби у співпраці з архітектором Анатолієм Ігнащенком [2, с. 221]; проєкт архітектора Михайла Буділовського зі скульпторами В'ячеславом Клоковим і Лілією Гордієнко [31, с. 34]; проєкт монументу скульпторів Інни Коломієць та Георгія Хусіда у співпраці з архітекторами Олександром Штейнбергом та Юрієм Паскевичем [32, с. 23].

Однак незамовних проєктів було значно більше. Це були макети монументів та меморіальних комплексів, створених українськими скульпторами, художниками та архітекторами з неймовірним, досі небаченим натхненням і ентузіазмом. Оголошення конкурсу було сприйняте митцями як ознака свободи творчості і мислення. Нарешті митці мали змогу віддати шану тисячам безвинних жертв, полеглих у Бабиному Яру. Серед представлених творів на конкурс були проєкти архітектора Зиновія

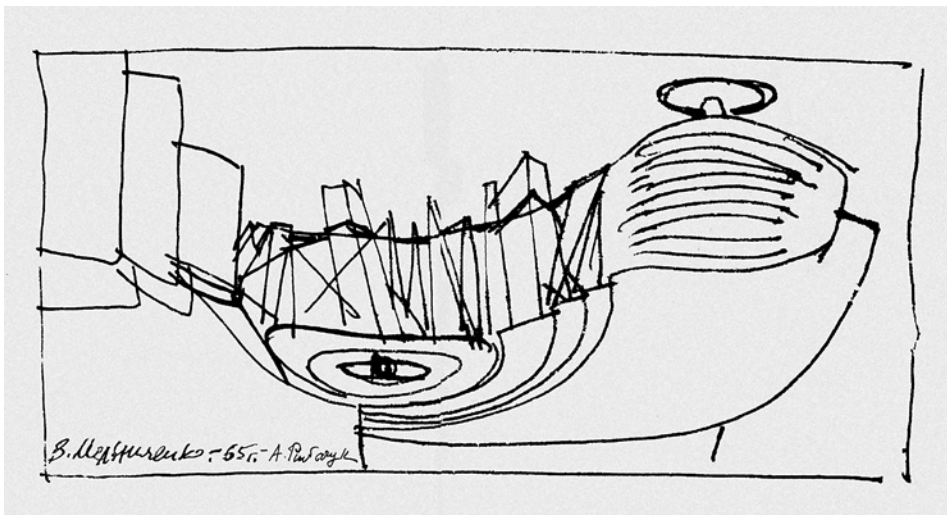
Чечика [22], Бориса Лекаря [2, с. 219], скульптора Валентина Селібера [10], скульптора Валерія Швецова [8], Ади Рибачук і Володимира Мельниченка [35].

Художній аналіз проєкту А. Рибачук та В. Мельниченка на I тур закритого конкурсу 1965 року

Проект меморіального комплексу жертвам в Бабиному Яру А. Рибачук та В. Мельниченко назвали «Коли руйнується світ» [35, с. 6]. За задумом авторів, частина пустиря, намитого на початку 1960-х над Бабиним Яром, мала бути перетворена на меморіальний парк. Просування парком мало починатися від великого каменя — бетонного куба заввишки п'ять метрів із широкою тріщиною — на якому було висічено «Бабин Яр» чотирма мовами: українською, російською, івритом та англійською [35, с. 4] (іл. 1, 2).

Художники планували встановити його на місці землянок, в які фашистські зондеркоманди 1005-а та 1005-б зізнали у серпні–вересні 1943 року близько 330 в'язнів Сирецького концтабору, розташованого поруч [1, с. 184], аби виснажені і змучені люди викопували та спалювали десятки тисяч трупів — незаперечні докази масових нацистських розстрілів євреїв та людей інших національностей в ярах [1, с. 181–185]. Нацисти примушували полонених зачищати територію ярів, бо дуже поспішали, адже радянські війська перейшли в наступ, звільняли українські землі у битвах за Дніпро і прямували до Києва [12].

Задля точного розташування об'єктів меморіального комплексу в натурі А. Рибачук та В. Мельниченко разом із київським архітектором Авраамом Мілецьким, з яким вони в той час працювали на київському Палаці піонерів та школярів, виїздили на територію Бабиного Яру, вивчали ландшафт і слухали розповіді очевидця трагедії — в'язня Сирецького концтабору Володимира Юрійовича Давидова. Він згадував про «десятки тисяч трупів» [1, с. 146], про «два великі яри, де закопано біля 50 тисяч трупів євреїв» [1, с. 146] і про 20 тисяч вбитих воїнів

Іл. 3. А. Рибачук, В. Мельниченко. Проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру на закритий конкурс 1965 року. Ескіз змістовного центру меморіального комплексу Бабин Яр. 1965. Олівець, папір. Фото з книги А. Рибачук та В. Мельниченка «Коли руйнується світ...»

Радянської Армії, тіла яких вони відкопали в Бабиному Яру і спалили в тимчасових печах просто поруч [1, с. 150]. За його словами, всього «за весь період в Бабиному Яру було побудовано 50–60 печей і спалено біля 125 000 трупів» [1, с. 293]. В. Давидов дивом врятувався в ніч з 29 на 30 вересня 1943 року, коли разом з іншими в'язнями Сирецького концтабору розпиляв кайдани ножівкою, яку знайшов серед трупів, і раптово для охорони вирвався з землянки. Пощастило врятуватися приблизно 18 особам, серед них був і В. Давидов [1, с. 293].

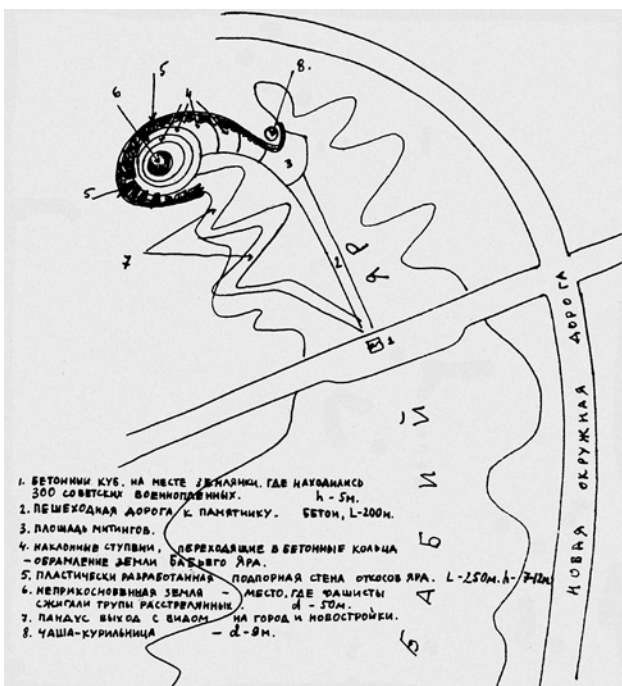
Почувши свідчення очевидця, А. Рибачук і В. Мельниченко вирішили перетворити частину Бабиного Яру на заповідне місце, де не мала б ступати нога людини. Саме цій меті було підпорядковане планування всього меморіального комплексу. Недоторкана земля, де нацисти

спалювали трупи розстріляних людей, ставала смисловим центром меморіалу. Її було окреслено колом 50 метрів у діаметрі. Оголена земля мала бути темно-сірого кольору, наче попіл, що не заростає травою, аби нагадувати людям про місце трагедії (іл. 3, 4).

Рух територією меморіального комплексу планувався за траєкторією поступового розкриття задуму — люди мали проходити пішохідною дорогою від бетонного куба до смислового центру меморіалу (іл. 4). Цей шлях символізував «Дорогу смерті», якою йшли 34 тисячі юдеїв 29–30 вересня 1941 року. Відвідувачі комплексу ніби проходили останній шлях поруч із мучениками, які й гадки не мали, куди і на що їх ведуть. Євреї гадали, що фашисти вишиковують їх до потягів, аби вивезти з Києва на нові місця мешкання [12]. Коли ж їх підводили ближче до Бабиного Яру, відбирали речі і документи, а потім роздягали, і вони чули роздираючі душу крики та автоматні постріли, люди вже не могли ані збігти, ані протидіяти загонам автоматників.

Забетонований шлях комплексу мав помірний 14-метровий ухил углиб, зроблений за допомогою семи широких бетонних сходинок, які, наближаючись до центру, поступово заокруглювалися і ставали кільцями — обрамленням недоторканої землі. Нагорі, на першій, найширшій сходинці — площі для траурних мітингів — відвідувачі бачили перед собою початок пластично розробленої підпірної стіни укусу яру заввишки 7–12 метрів, завдовжки 250 метрів, що повторювала своєю напівкруглою формою концентричний рух навколо круглого отвору недоторканої землі (іл. 5).

На монолітній частині опорної стіни — надпис-епітафія тисячам невинно убієнним жертвам в Бабиному Яру (іл. 6). Пронизливі слова-присвяту «нашим братам і сестрам, матерям і батькам і діткам маленьким, товаришам дитинства нашого» українською та російською мовами написала сама А. Рибачук [35, с. 1, вкладка]. Над стіною з надписом височіла чаша-курильниця діаметром 9 метрів. У ній мав димитися попіл у дні жалоби за загиблими (іл. 7).

Іл. 4. А. Рибачук, В. Мельниченко. Проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру на закритий конкурс 1965 року. Загальний план меморіального комплексу «Бабин Яр». 1965. Олівець, папір. Архів АРВМ

Іл. 5. А. Рибачук, В. Мельниченко. Проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру на закритий конкурс 1965 року. Фрагмент моделі меморіального комплексу «Бабин Яр»: підпірна стіна, сходи, земля недоторканна. 1965. Глина. Фото Володимира Чуприніна. Архів АРВМ

Іл. 6. А. Рибачук. Текст надпису-епітафії на монолітній частині підпірної стіни до проекту пам'ятника жертвам Бабиного Яру на закритий конкурс 1965 року. Фото з книги А. Рибачук та В. Мельниченка «Коли руйнується світ...»

Вам, полеглим разом в цій могилу
 Вам, загиблим не на полі бою і не зі зброєю в руках
 знебудим спроби захищати і захищатися
 Вам, забитим невинно – і за невинного Бога
 нашим братам і сестрам
 матерям і батькам і діткам маленьким
 товаришам дитинства нашого
 Вам, кого ми не зустріли
 вашій долі
 вашому віку
 пам'ятник цей встановлюють живі –
 вашим думкам
 вашим талантам і здібностям
 ненаписаним книгам
 невіднайденим істинам
 незіграним вами симфоніям
 вашим надіям
 любові вашій
 добрим ділам наших рук і сердець,
 що їх ми пожити не можемо

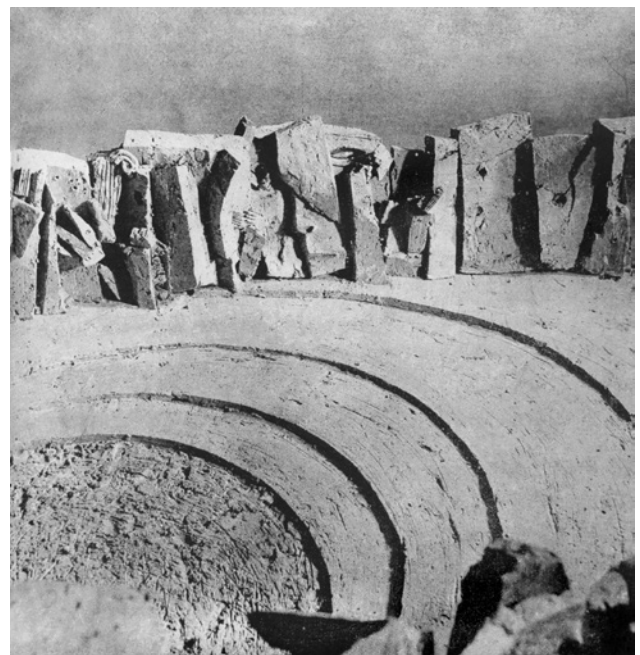
Повертаючи ліворуч і поступово спускаючись широкими сходами до недоторканної землі, відвідувачі комплексу мали змогу розглянути пластичне рішення напівкруглої підпірної стіни, що височіла над ними. Це були бетонні шорсткуваті брили різної форми та розміру, які ніби відколювалися від монолітної стіни під курилницею окремими великими каменями, що нахилилися і відставали один від одного, а також від центру. Деякі з них були суцільними, деякі — наваленою грудою каміння (іл. 8).

Аби розворушити в глядачів емоційний відгук на трагедію, подекуди на брилах художники розмістили

фрагменти фігуративних зображень. Придивляючись, можна було побачити зображення людських облич (іл. 9), кистей та стоп (іл. 10), фрагментів розбитого дитячого візочка (іл. 11), грифу скрипки (іл. 12), м'яча (іл. 12), інших предметів. Поступово ставало зрозумілим, що брила — це кам'яні втілення загиблих в Бабиному Яру (іл. 8). Ось убитий науковець, привалений книгами, ось — скрипаль, ось — мати, що вмирає, а ось — немовля, що тільки-но народилося. Таким чином, образи предметів та людей ставали своєрідними медіумами, що розповідали приватні історії в канві колективної трагедії. Вони підсилювали

Іл. 7. А. Рибачук, В. Мельниченко. Проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру на закритий конкурс 1965 року. Меморіальний комплекс Бабин Яр: вид від входу. 1965. Глина. Фото Володимира Чуприніна. Архів АРВМ

Іл. 8. А. Рибачук, В. Мельниченко. Проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру на закритий конкурс 1965 року. Модель меморіального комплексу «Бабин Яр». Фрагмент підпірної стіни. 1965. Глина. Фото Володимира Чуприніна. Архів АРВМ

відчуття втрати та скорботи та конструювали сильне відчуття фізичної присутності загиблих на території комплексу.

Проходячи попід стіною, відвідувачі спочатку спустилися до центру — недоторканної землі, — а потім поверталися назад, але йшли вже іншою дорогою, що не перетиналася з першим шляхом (іл. 7, 13). Це був зигзагоподібний пандус із поступовим підйомом угору, що мав три оглядові майданчики, на яких люди могли постояти, обернутися назад, щоб ще раз подивитися на «Дорогу смерті», недоторканну землю і підпірну стіну з відстані, а потім — уперед, оглянути нове місто і новобудови, які виростили в 1960-ті роки просто поруч із Бабиним Яром, на другому боці Кільцевої дороги (тепер — вул. Олени Теліги).

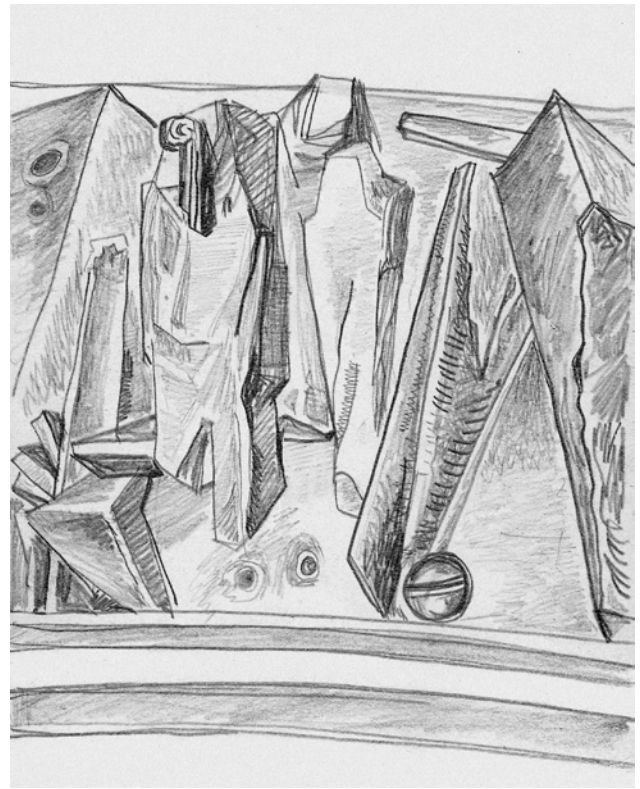
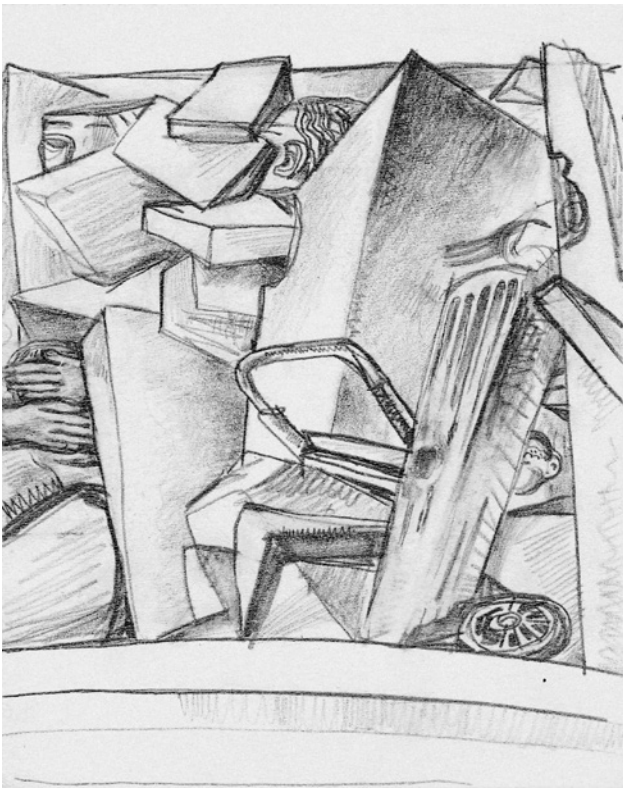
Автори прагнули не тільки розділити потоки відвідувачів, які входили і виходили з комплексу, а й отримати емоційний відгук від людей, вплинути на їхній психологічний стан, їхню свідомість. Художники розуміли, що спочатку відвідувачі відчуватимуть поступовий скокуючий страх від перебування попід великими брилами опорної стіни, які, наче небезпечні скелі в горах, нависали над ними — той смертельний страх, який відчували євреї, ідучи дорогою смерті на розстріл. Саме усвідомлення безглузді і безпощадної жорстокості нацистів, неможливості протистояти обставинам, коли безвинна людина приречена на загибель через національність або віросповідання, мали пробуджувати у відвідувачів меморіального комплексу не тільки жаль і скорботу за загиблими, а й внутрішній протест проти насилля.

Усе, що відвідувачі комплексу бачили і відчували, мало бути осмисленим. На це був потрібен час та місце.

Підіймаючись пандусом від центру комплексу, відходячи від підпірної стіни та зупиняючись тричі на оглядових майданчиках, відвідувачі мали прийти до тями, озирнутися назад на кам'яні брили та отвір недоторканної землі і подивитися вперед, розуміючи, як їм пощастило жити в мирний час і бачити нове життя навколо себе, а ще усвідомити, як саме треба жити, аби ніколи більше ані на цій землі, ані деінде не повторилася трагедія, що сталася в Бабиному Яру у 1941–1943 роках.

Треба зазначити, що автори навмисно не створювали фігуративних зображень жертв на підпірній стіні. Вони не хотіли відтворювати страждань і мук оголених, пригноблених і скривджених чоловіків, жінок та дітей. Образи невинно розстріляних втілено в абстрактних формах — в каменях-блоках, що «рухаються спочатку в мірному ритмі, потім крок збивається, ритм рветься; каміння починає розколюватися, кришитися, осідати. Це падають розстріляні, підкошені пулями люди» [35, с. 11]. Так тлумачив у 1991 році образи-брили підпірної стіни Рибачук і Мельниченка Карл Кантор, радянський філософ і мистецтвознавець. Він назвав проект «камінним вінцем довічних мучень» і приділив особливу увагу виявленню у творі внутрішнім зв'язкам між словом, переживаннями та створеними зоровими образами [35, с. 4] (іл. 13).

Спеціально для проекту А. Рибачук написала пояснювальний текст до макета меморіального комплексу, в якому зазначила, що «авторам не хотілося повторювати в зображеннях сцени розстрілів і загибелі неозброєних, невинних і мирних людей, але пластикою створити настрій, що відповідає за враження людей, які опинилися там, — там де гинуло життя, руйнувалися поняття...

Іл. 9–12. А. Рибачук, В. Мельниченко. Проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру на закритий конкурс 1965 року. Ескізи фрагментів підірної стіни. 1965. Олівець, папір. Архів АРВМ

Руйнувався світ» [32, с. 24]. Автори зобразили не сцени знущання над безвинними, а передали художніми засобами «катастрофу духу людського» [35, с. 6] задля увічнення пам'яті про загиблих і задля того, щоби живі пам'ятали про негуманний біль людський і ніколи не допустили його повторення. Для художників було надважливим розглядати проєкт із позиції збереження пам'яті про трагедію через її осмислення. Вони вважали, що в Бабиному Яру відбувалась не просто знищення нації, а навіть більше: «... розстрілювались долі, можливості — минуле і прийдешнє, — гуманізм, — віра, — цивілізація... Скалічувалась сама пам'ять!» [35, с. 4, вкладка].

Розповідаючи про меморіальний комплекс у Бабиному Яру, єдиний нині живий автор В. Мельниченко не згадує жодного єврейського символу в проєкті. Однак алюзії, що виникають при спогляданні світлин макету комплексу, відсилають саме до них. Рух меморіальним комплексом було розплановано справа наліво, як напрям письма у семітвів. Сім сходинок до змістовного центру парку — землі недоторканної — нагадують найдавніший єврейський релігійний атрибут — менору, що є золотим семистовбурним світильником, або семисвічником, який, за книгою Вихід, розташовувався в Скинії Заповіту поруч із Ковчегом Свідцтва [25, 40:2–5] під час поневіряння євреїв пустелею, а потім в Єрусалимському храмі до моменту руйнування Другого Храму [30]. Земля недоторканна виступає в меморіальному комплексі наче отвір, через який душі загиблих євреїв можуть вийти з місця загибелі і дістатися землі обітованої — прижиттєвої мети кожного юдея. А кам'яні брили з опорної стіни нагадують меморіальні плити Лук'янівського єврейського кладовища, що було

розташовано поруч із Бабиним Яром і остаточно ліквідоване у 1962 році [27]. За спогадами в'язнів Сирецького табору, нацисти наказували їм використовувати єврейські надгробки для саморобних печей, в яких спалювали трупи розстріляних у Бабиному Яру людей у 1943 році [1, с. 304].

Цілком зрозуміло, що проєкт, просякнутий єврейською символікою, не можна було реалізувати в країні, в якій офіційно підтримували антисемітизм. Хоча проєктів з єврейським підтекстом на закритому конкурсі 1965 року в Будинку архітекторів було багато, адже він викликав неабиякий інтерес у киян. За спогадами В. Мельниченка, вже на наступний день після відкриття виставки люди потягнулися до залів і захоплено розглядали роботи архітекторів, скульпторів, художників. Як згадувала А. Рибачук: «Пам'ять — і надія брали участь у схвильованому обговоренні громадськістю Міста — республіки — країни проєктів конкурсу, у грудні 1965 року» [35, с. 4, вкладка].

На обговоренні проєктів Сергій Параджанов казав зі сцени, що проєкт А. Рибачук і В. Мельниченка «дивним чином визиває в мене емоції, аналогічні до тих, що я відчуваю на руїнах храму Звартноц» [35, с. 80]. Лише через два роки автори зрозуміли високу оцінку великого режисера — вони на власні очі побачили найбільший храм вірменської архітектури VII століття, що став вершиною, гордістю і символом самобутньої культури Вірменії [17].

За спогадами В. Мельниченка, через багато років вони дізналися, що їхній проєкт було визнано на закритих партійних зборах пацифістським, а не патріотичним; тобто таким, що не пропагував героїзацію минулого відповідно до тогочасної ідеології, і через це був відхилений як шкідливий для радянських людей.

Офіційна й неофіційна колективна пам'ять про трагедію в Бабиному Яру у 1960-х роках

Живий інтерес громадян до закритого конкурсу 1965 року неабияк перелякав компартійну номенклатуру. Конкурс швидко згорнули, книгу відгуків знищили, переможця не визначили, але оголосили II тур через два місяці, у 1966 році. Архітектор Авраам Мілецький так згадує про події того часу: «Влада оголосила закритий конкурс проєктів пам'ятника одночасно для двох місць — у Бабиному Яру і на місці табору військовополонених у Дарниці. У конкурсній програмі було написано: “Монументи повинні художнім образом відобразити героїзм і непохитну волю нашого народу в боротьбі за перемогу великих ідей комунізму, за честь і свободу Батьківщини, мужність і безстрашність радянських громадян перед лицем смерті від рук німецьких катів, повинен показати звірське обличчя гітлерівських загарбників”» [31, с. 34].

Ідеологічна програма майбутнього пам'ятника суперечила історичним фактам про нацистські розстріли з 1941 по 1943 роки в київських ярах, викривлювала індивідуальну пам'ять очевидців та родичів загиблих і формувала новий міф про героїзм загиблих. Тобто можна сказати, що у 1960-ті роки влада визначилась із вектором формування колективної пам'яті про трагедію в Бабиному Яру і намагалася змінити меморіальну оповідь, що поширювалась між поколіннями киян, які бачили розстріли на власні очі. Вона намагалася перетворити травму киян та катастрофу євреїв на тріумфальний героїзм радянських громадян. Іншими словами, віддати забуттю трагедію єврейського народу, аби викреслити євреїв як складову конструювання національної ідентичності громадянина СРСР.

Тут треба зазначити, що дії радянської влади у формуванні національної та історичної пам'яті в Україні стосовно Голокосту суголосні діям політичних верхівок в інших країнах світу того часу і цілком вписуються у світовий історичний контекст. Навіть на історичній батьківщині євреїв, в повоєнній Палестині, а потім і в проголошеній незалежній державі Ізраїль євреї не одразу визнали Голокост катастрофою нації.

Загалом, із 1940-х до початку 1960-х ізраїльське суспільство вочевидь виявляло тенденцію неприйняття Голокосту. Мало хто з ізраїльських письменників торкався цієї теми, а якщо її й обговорювали, то здебільшого головну увагу приділяли активному опору бійців єврейського підпілля, критиці єврейського керівництва в гетто або зображенню життя в Ізраїлі як шляху особистого і національного відродження [18]. Кнесет прийняв закон про День пам'яті Катастрофи і Героїзму тільки у квітні 1951 року [9], закон про будівництво Меморіального комплексу історії Голокосту «Яд Вашем» було прийнято у серпні 1953 року [19], але «відзначати цей пам'ятний день стало обов'язковим тільки в 1959 році, і тільки тоді він увійшов в ізраїльське суспільне життя» [18].

Порівнюючи політику влади в Ізраїлі і в СРСР стосовно формування колективної пам'яті після травматичного

досвіду Голокосту та Другої світової війни, можна побачити багато спільного. В обох країнах створювався певний канон пам'яті, що конструював нову ідентичність нації — згуртоване трагедією суспільство, яке прославляє героїзм і непохитну волю народу в боротьбі за перемогу великих ідей тодішньої політичної влади, за честь і свободу Батьківщини, мужність і безстрашність громадян перед лицем смерті.

За допомогою меморіальних знаків, що втілювалися в образотворчому, театральному та кіномистецтві, шкільній програмі, музеях, днях жалоби, святах та нових традиціях, колективна пам'ять, що оспівувала подвиги хоробрих радянських співвітчизників, героїзувала тих, хто відважно протистояв загарбникам, хто, ризикуючи своїм життям, рятував інших і давав нещадний опір ворогам, витискала індивідуальні спогади про безвинних жертв, убитих у Бабиному Яру: про тисячі євреїв, що опинилися на перехресті вул. Мельникова і Дорогожицької, про ромські табори і людей з психічними хворобами з лікарні ім. Павлова біля Кирилівської церкви, про полонених Сирецького концтабору.

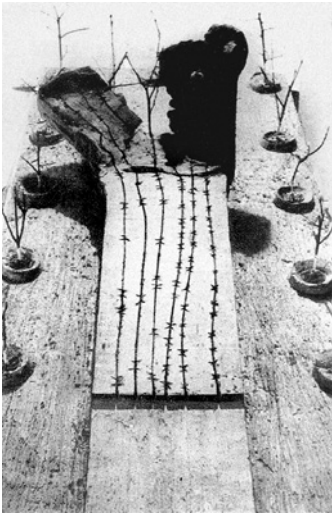
Однак саме замовчування історичного перебігу подій, заперечення причетності радянських людей до сотень тисяч покірних жертв нацистського режиму призвело до того, що частина старшого покоління, що воювала, та молодше покоління — діти війни та їхні діти — протиставляли особисті спогади, спогади батьків та їхніх сучасників (тобто індивідуальну пам'ять) політично сформованому міфу про героїчний опір загарбникам. Видатний радянський письменник Віктор Некрасов, учасник бойових дій під Сталінградом, писав у 1966 році: «Пам'ятник в Бабиному Яру — це пам'ятник не героїзму, непохитній волі, мужності і безстрашності, а пам'ятник *трагедії* беззахисних і слабких» [32, с. 26].

Свою статтю «Нові пам'ятники» у журналі «Декоративне мистецтво» він проілюстрував двома проєктами пам'ятника в Бабиному Яру авторства А. Рибачук і В. Мельниченка — їхні проєкти на I і на II тур закритого конкурсу 1965 та 1966 років. Бо саме вони, на його думку, спонукали глядачів до співпереживання і співчуття тисячам невинних жертв, які були настільки заляканими, що навіть не чинили опір загарбникам, а покійно йшли на смерть. Проєкти А. Рибачук і В. Мельниченка не закликали безпосередньо до протистояння, до боротьби за мир. Вони віддавали данину полеглим, створювали безмовний простір, куди «можна було б прийти і покласти квіти на братську могилу і мовчки, у самотності постояти над нею» [32, с. 27].

Художній аналіз проєктів пам'ятника А. Рибачук і В. Мельниченка на II тур конкурсу 1966 року

На II тур конкурсу 1966 року Рибачук і Мельниченко подали мінімалістичний проєкт пам'ятника «Смертельний шлях», основною ідеєю якого було відтворення фрагмента «Дороги смерті» — останнього шляху, яким проходили десятки тисяч євреїв 29–30 вересня 1941 року перед розстрілами (іл. 14).

Іл. 13. А. Рибачук, В. Мельниченко. Проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру на закритий конкурс 1965 року. Модель меморіального комплексу «Бабин Яр». 1965. Глина. Фото з книги Олега Юнакова «Архітектор Іосіф Каракіс»

Іл. 14. А. Рибачук, В. Мельниченко. Модель проекту пам'ятника жертвам Бабиного Яру на II тур конкурсу 1966 року. I варіант. «Смертельний шлях». 1966. Глина. Архів АРВМ

Так само, як у євреїв зненацька з'являлося усвідомлення неминучої смерті, коли їх роздягали догола і заганяли на територію Бабиного Яру, так змінювалися і матеріал і текстура макета дороги в пам'ятнику А. Рибачук і В. Мельниченка на II тур конкурсу 1966 року. Бетонний відрізок шляху раптово закінчувався і поверх нього з'являлася платформа з чорного металу, в якій було висічено зображення колючих дротів — символ обмеження свободи, окупації, мучеництва і смерті. Відвідувачі меморіального комплексу Бабиного Яру мали проходити ніби по колючих дротах, попід якими виднілася бетонна дорога в нікуди.

Поверхня металевої платформи над забетонованим шляхом через невелику відстань розривалася на дві частини, понівечені кінці яких піднімалися перпендикулярно догори, ніби від вибуху, — це було символічним зображенням розстрілів людей у Бабиному Яру. На землі, обабіч та попереду пам'ятника, планували висадити невеличкі яблуневі дерева в отвори, що нагадували лунки від вибухів — так художники окреслили місця вбивства людей і паростки життя, що пробивалося всупереч геноциду євреїв і масових вбивств людей інших національностей на території Бабиного Яру.

Мінімальними засобами художньої виразності цей пам'ятник, так само, як і перший варіант, створював відповідний настрій у глядачів, відчуття причетності до жахливих подій, ставив глядача на місце жертв. За допомогою розташування пам'ятника на рівні землі, без подіуму, людина відчувала, що на місці розстріляних могла опинитися вона сама. Холод металу, гострі прорізи в залізній поверхні — зображення колючих дротів — мали викликати у відвідувачів відчуття небезпеки і страху, що розряджалися в кульмінаційному розриві дороги — понівечених листах платформи, здіблених у повітря. Кінець дороги читався як кінець життєвого шляху безвинних жертв. Глибокі хворобливі переживання пом'якшував яблуневий садок навколо пам'ятника. Деревя, що заквітають навесні, а влітку дають плоди, мали психологічно заспокоювати і дарувати відвідувачам меморіального комплексу надію на відродження і мирне життя.

Зі слів В. Мельниченка, митці зробили ще й третій варіант пам'ятника жертвам Голокосту в Бабиному Яру для II туру конкурсу 1966 року. Це був величезний камінь з великою тріщиною посередині із надписами «Бабин Яр» чотирма мовами: українською, російською,

англійською та івритом — такий самий, як для проекту на I тур конкурсу пам'ятників 1965 року. Однак цього разу митці додали скульптурне зображення птаха Фенікса і розташували його вгорі на камені.

Великий тріснутий камінь мав означити місце масових розстрілів євреїв у Бабиному Яру. Над ним, немов над величезною розколотою могильною плитою або над склепом, з'являлося зображення дивного створіння — птаха Фенікса, що символізував відродження єврейської нації всупереч Голокосту. Величезний камінь виступав у монументі як грандіозний п'єдестал для невеликого скульптурного зображення птаха.

Меморіалізація пам'яті про трагедію в Бабиному Яру з 1966 до 1976 року

Обидва варіанти пам'ятника А. Рибачук і В. Мельниченка для II туру конкурсу були відхилені, втім, як і решта проектів. Конкурс знову закрили та анулювали, так і не визначивши переможця [38, с. 364–365]. Видатні кияни, такі як Анатолій Кузнецов, Віктор Некрасов, Наум Коржавін, Борис Антоненко-Давидович та інші митці відстоювали ідею пам'ятника жертвам Голокосту [29, с. 162], вони наполягали на збереженні території Бабиного Яру такою, якою вона була до земельних впорядкувань; тобто місцем трагедії, де покоївся прах сотень тисяч людей. Однак незважаючи на все і всіх, яри наповнили глиняною сумішшю, змінили рельєф на поле, і жодного пам'ятника до 25-х роковин трагедії 1966 року так і не поставили.

Представники української інтелігенції та київсько-єврейства були вкрай роздратовані небажанням радянської влади офіційно визнати Голокост трагедією єврейської нації і поставити монумент в пам'ять про катастрофу міжнародного масштабу. 29 вересня 1966 року вони вийшли на стихійний мітинг за участю Віктора Некрасова та Івана Дзюби [11]. За спогадами Аміка Діаманта, організатора мітингу, Віктор Некрасов обіцяв принести з собою модель пам'ятника в Бабиному Яру А. Рибачук і В. Мельниченка, однак прийшов на мітинг без нього [11].

Після мітингу, що вкрай налякав радянську номенклатуру, на підході до Бабиного Яру з півдня, у сквері, влада тим не менш поставила пам'ятний камінь з надписом: «Тут буде збудовано пам'ятник радянським людям — жертвам злочинів фашистів в період тимчасової окупації м. Києва у 1941–1943 роках» [14]. Активних членів мітингу було взято під суворий контроль міліції та КДБ [11], наступним зібранням влада всіяко перешкоджала, аж поки не очолила їх із грандіозним розмахом, докорінно змінивши риторичку з оплакування і вшанування загиблих на пафосну героїзацію радянських визволителів [11].

Перший пам'ятник у Бабиному Яру з'явився тільки через 10 років, у 1976-му, але на ньому все ще не було жодної згадки про кількість загиблих, про те, що з Бабиного Яру пішов масовий розстріл євреїв у СРСР. Проект грандіозного пам'ятника переміг на конкурсі 1968 року, його

автором був видатний корифей, народний художник СРСР, скульптор Михайло Лисенко з двома його вихованцями Олександром Вітриком та Віктором Сухенком. Після смерті М. Лисенка до групи приєднався його син Богдан Лисенко та архітектори М. Іванченко, В. Іванченков, А. Ігнащенко [21]. Грандіозна бронзова скульптура відображає офіційну риторичку колективної пам'яті про Велику Вітчизняну війну — вона героїзує радянських громадян, військовополонених солдатів і офіцерів Радянської Армії, розстріляних німецькими фашистами в Бабиному Яру.

Проект А. Рибачук і В. Мельниченка до I туру конкурсу пам'ятника в Бабиному Яру 1965 року побачили і за кордоном. З ініціативи Януша Качмарського, голови Варшавського відділення Союзу художників Польщі, проект експонували у Варшаві в Будинку художника в грудні-січні 1967–1968 років. На відкритті виставки знаний польський актор Войцех Семен читав вірш Євгена Євтушенка «Над Бабиным Яром пам'ятника нема» [35, с. 80].

Висновки. Проаналізовано, що твори А. Рибачук і В. Мельниченка 1965 та 1966 років, присвячені Катастрофі єврейства та десяткам тисяч жертв інших національностей, що були безжалісно розстріляні німецькими нацистами в 1941–1943 роках в Бабиному Яру, акцентують увагу на руйнації цілого світу великої спільноти людей, яка мала схожі прагнення, надії і цілі.

Встановлено, що автори переймалися проблемою забуття про загибель сотень тисяч людей у Бабиному Яру і небажанням радянської влади вписувати спогади про перебіг подій 1941–1943 років в окупованому Києві в офіційну канву колективної пам'яті українців. Доведено, що своїми проектами 1965 та 1966 років митці спробували долучити глядачів до процесу відкриття, так би мовити, сліпої зони цієї колективної пам'яті. У своїх творах вони виступили від імені очевидців трагедії: друзів, родичів і близьких, які мовчали. Визначено, що проекти художників суперечили офіційному міфу про героїчне протистояння радянської людини нацистським загарбникам, через що були відхилені, адже осмислювали трагедію не через героїзацію, а через оплакування беззахисних жертв, які не чинили опору вбивцям. Також проаналізовано, що меморіальні твори підіймали єврейську тему всупереч політиці влади, націленої на створення єдиної консолідованої нації радянських людей, що не виокремлювала євреїв як найбільш постраждалий народ, який ставав символом жертвості.

Можна зробити висновок, що у творах 1965 та 1966 років, присвячених трагедії в Бабиному Яру, А. Рибачук і В. Мельниченко випереджали час. Вони створювали пам'ятники, що суперечили офіційній героїчній риторичці і не вписувалися в канву радянської колективної пам'яті через те, що митці сприймали трагедію як катастрофу людства, як «руйнування світу» і своїми творами розбурхували неоднозначні емоції глядачів, що поєднують сум, співпереживання та сором за жорстокість людства.

Література

1. Бабий Яр: человек, власть, история: документы и материалы: в 5 кн. / сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев: Вешторгиздат Украины, 2004. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий. 730 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-8274-05-9/966-8274-05-9.pdf> (дата обращения: 16.08.2021).
2. Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя: збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму / ред.-упор. В. Бобров. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2018. 424 с.
3. Горова Н. В. Ада Рибачук, Володимир Мельниченко (АРВМ) як приклад відданості обраному шляху. Становлення творчих особистостей (1950–1960-ті) // Мистецтвознавство України: збірка наукових праць інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України. Київ, 2014. Вип. 14. С. 41–48.
4. Горова Н. В. Мистецькі інтенції спротиву офіційній культурно-ідеологічній доктрині наприкінці 1950-х у творчості Ади Рибачук і Володимира Мельниченка // Мистецтвознавство України: збірка наукових праць інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України. Київ, 2015. Вип. 15. С. 33–48.
5. Горова Н. В. Супротиви українських митців офіційній доктрині методу соціалістичного реалізму на прикладі творчості Ади Рибачук та Володимира Мельниченка: Межа 1960-х // МІСТ: Мистецтво історія сучасність теорія: зб. наук. пр. з мистецтвознавства і культурології Інституту проблем сучасного мистецтва НАМ України. Київ, 2015. Вип. 15. С. 38–49.
6. Горова Н. В. Художня кераміка у творчості Ади Рибачук і Володимира Мельниченка // Мистецтвознавство України: зб. наук. праць Інституту проблем сучасного мистецтва. НАМ України. Київ, 2016. Вип. 16. С. 16–20.
7. Горова Н. В. Явище мистецького супротиву в культурному середовищі України другої половини 1950-х — початку XXI століття (на прикладі творчості Ади Рибачук і Володимира Мельниченка): дис. ... канд. мист. наук: 26.00.01 / Ін-т сучасного мистецтва НАМ України. Київ, 2016. 178 с. URL: http://www.mari.kiev.ua/sites/default/files/inline-files/Diser_N_V_Gorova.pdf (дата звернення: 15.08.2021).
8. Гутор М. Збереження пам'яті про трагедію в Бабиному Яру в часи радянської влади. Київ: Нац. історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», 2019. 105 с. URL: http://babynyar.gov.ua/sites/default/files/zberezhennya_pamyati_apr_tragediyu_v_babynomu_yaru_v_chasy_radyanskoyi_vlady222.pdf (дата звернення: 08.08.2021).
9. День Памяти Катастрофы и Героизма европейского еврейства: офіційний сайт Кнесету держави Ізраїль. URL: https://knesset.gov.il/shoah/ru/shoah_intro_ru.htm (дата звернення: 16.08.2021).
10. Діамант А. Часть 3. Выставка памятников, 1965 год. Хадашот. 2016. Март. URL: <http://hadashot.kiev.ua/content/chast-3-vystavka-pamyatnikov-1965-god> (дата обращения: 08.08.2021).
11. Діамант Э. (А.) Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивное племя // Интернет-газета «Мы здесь». 2011. № 323. 15–21 сент. <http://s537668583.onlinehome.us/index.php?go=Pages&in=view&id=4056> (дата обращения: 08.08.2021).
12. Евстафьева Т. История... География... Память! // Еврейский обозреватель. 2002. 15 авг. URL: http://www.jewukr.org/observer/jo15_34/p0101_r.html (дата обращения: 03.09.2020).
13. Евстафьева Т. К 50-летию Куреневской трагедии. Киев: Фотолітопис. 2011. 10 марта. URL: <http://photohistory.kiev.ua/articles.php?a=1> (дата обращения: 09.08.2021).

References

1. Evstafeva, T., Nahmanovich, V. (Eds.) (2004). *Babiy Yar: chelovek, vlast, istoriya: dokumenty i materialy: v 5 kn.* [Babyn Yar: A man, power, history: Documents and materials]. Vol. 1: Istoricheskaya topografiya. Hronologiya sobyitij. Kyiv: Veshorgizdat Ukrainy.
2. Bobrov, V. (Ed.) (2018). *Babyn Yar: pam'yat na tli istoriyi. Putivnyk dlya vchytelya: zbirnyk navchalno-metodychnykh rozrobok shkilnykh zanyat na osnovi virtualnoyi vystavky ta dokumentalnogo filma* [Babyn Yar: Memory at the background of history]. Kyiv: Ukrayinskyj centr vyvchennya istoriyi Golokostu.
3. Gorova, N. (2014). Ada Rybachuk, Volodymyr Melnychenko (ARVM) yak pryklad viddanosti obranomu shlyaxu. Stanovlennya tvorchykh osobystostej (1950–1960-ti) [Ada Rybachuk, Volodymyr Melnychenko (ARVM) as an example of being true to the chosen path. Development of the artists' creative personalities]. *Mystecztvoznnavstvo Ukrayiny*, 14, 41–48.
4. Gorova, N. (2015). Mysteczki intenciyi sprotyvu oficijnij kulturno-ideologichnij doktryni naprykinci 1950-x u tvorchosti Ady Rybachuk i Volodymyra Melnychenka [Intentions of art resistance to the official cultural and ideological doctrine during the late 1950s in the works by Ada Rybachiuk and Volodymyr Melnychenko]. *Mystecztvoznnavstvo Ukrayiny*, 15, 33–48.
5. Gorova, N. (2015). Suprotyvy ukrajyns'kykh myt'civ oficijnij doktryni metodu socialistychnogo realizmu na prykladi tvorchosti Ady Rybachuk ta Volodymyra Melnychenka: Mezha 1960-kh [Resistance of Ukrainian artists to the official doctrine of socialist realism: Ada Rybachiuk and Volodymyr Melnychenko]. *MIST mystecztvo istoriya suchasnist teoriya*, 15, 38–49.
6. Gorova, N. (2016a). Khudozhnya keramika u tvorchosti Ady Rybachuk i Volodymyra Melnychenka [Art ceramics and creative legacy of Ada Rybachiuk and Volodymyr Melnychenko]. *Mystecztvoznnavstvo Ukrayiny*, 16, 16–20.
7. Gorova, N. (2016b). *Yavyshe mysteczkoogo suprotyvu v kulturnomu seredovyshhi Ukrayiny drugoyi polovyny 1950-x — pochatku XXI stolittya (na prykladi tvorchosti Ady Rybachuk i Volodymyra Melnychenka)* [The phenomenon of art resistance in the cultural space of Ukraine of the second half of the 1950s and early twenty-first century (legacy of Ada Rybachiuk and Volodymyr Melnychenko)] [Candidate dissertation, Modern Art Research Institute of the National Academy of Arts of Ukraine, Kyiv, Ukraine.] http://www.mari.kiev.ua/sites/default/files/inline-files/Diser_N_V_Gorova.pdf
8. Gutor, M. (2019). *Zberezhennya pam'yati pro tragediyu v Babynomu Yaru v chasy radyanskoyi vlady* [Preserving the memory of the Babyn Yar tragedy during the Soviet times]. Kyiv: Nacz. istoryko-memorialnyj zapovidnyk "Babyn Yar", 105. http://babynyar.gov.ua/sites/default/files/zberezhennya_pamyati_apr_tragediyu_v_babynomu_yaru_v_chasy_radyanskoyi_vlady222.pdf
9. Knesset of Israel. (n. d.). *Den Pamyati Katastrofy i Geroizma evropeyskogo evreystva* [Memorial day of the Catastrophe and Heroism of Jewry]. https://knesset.gov.il/shoah/ru/shoah_intro_ru.htm
10. Diamant, A. (2016). *Chast 3. Vystavka pamyatnikov, 1965 god* [Part 3. The exhibition of memorials, 1965]. Hadashot, (March). <http://hadashot.kiev.ua/content/chast-3-vystavka-pamyatnikov-1965-god>
11. Diamant, E. (2011, September 14). *Babiy Yar, ili Pamyat o tom, kak v narod prevraschalos stroptivoe plemya* [Babyn Yar, or The memory about how the stubborn tribe transformed into a nation]. My

14. Евстафьева Т. К истории установления памятника в Бабьем Яру // Еврейский обозреватель. 2002. Июнь. URL: http://www.jewukr.org/observer/jo11_30/p0102_r.html (дата обращения: 08.08.2021).
15. Евтушенко Е. Бабий Яр // Литературная газета. 1961. № 112 (4391). URL: <https://lgz.ru/article/39-6802-29-09-2021/iskusstvo-unichtozhaet-tishinu/> (дата обращения: 09.08.2021).
16. Евтушенко Е. Евгений Евтушенко о «Бабьем Яре»: [интервью] / записал Михаил Бузукашвили // Интернет-журнал «Чайка». 2011. № 2 (181). URL: <https://www.chayka.org/node/3104> (дата обращения: 09.08.2021).
17. Звартноц: секреты армянского Храма Бдящих Сил // Radiovan. 2019. 18 февраля. URL: <https://www.radiovan.fm/station/article/7813> (дата обращения: 16.08.2021).
18. Зерубавель Я. Смерть памяти и память смерти: Масада и Холокост как исторические метафоры. URL: <https://textarchive.ru/c-2573260-pall.html> (дата обращения: 16.08.2021).
19. История Яд Вашем // Яд Вашем. Мемориальный комплекс истории Холокоста. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/about/history.html> (дата обращения: 16.08.2021).
20. История Бабиного Яру: Мемориальный центр Голокосту «Бабин Яр». URL: <http://babynyar.org/byhmc/historical> (дата звернення: 11.06.2020).
21. Кавун О. Починалося все з дошки, на якій мама місила тісто // Голос України. 2003. 10 верес. URL: <http://www.golos.com.ua/article/241221> (дата звернення 16.08.2021).
22. Качан М. С. 26. Конкурс 1965 г. Проект Зиновия Чечика // Проза.ру. URL: <https://proza.ru/2012/08/22/113> (дата звернення 16.08.2021).
23. Качан М. С. XIII симфония Шостаковича на стихи Евтушенко. URL: <https://proza.ru/2012/08/18/1481> (дата обращения: 16.08.2021).
24. Каштанов К. Єврейське питання в УРСР: дискримінація в хрущовську епоху (1953–1964 рр.) // Харківська правозахисна група. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1551283265> (дата звернення: 09.08.2021).
25. Книга Вихід. Старий заповіт. Біблія / перекл. І. Огієнка. URL: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/ishod.html> (дата звернення: 16.08.2021).
26. Лисенко А. О. На цвинтарі розстріляних ілюзій... // Образотворче Мистецтво. 2013. № 2. С. 94–95.
27. Лукьяновское Еврейское кладбище. Lukyanivka Jewish Cemetery: Общественный комитет «Бабий Яр». URL: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/reserve/art00095.html> (дата обращения: 16.08.2021).
28. Лысенко Л. А. Украинская скульптура периода «оттепели» // Искусство украинских шестидесятников / сост. О. Балашова, Л. Герман. Киев: Основы, 2015. С. 290–299.
29. Мельниченко В. В. Крик птаха III Ада. Неспинна та нескорена. Київ: АДЕФ-Україна, 2011. 356 с.
30. Менора — еврейский семисвечник: Иудаизм и евреи. URL: <https://toldot.ru/Menora.html> (дата обращения: 16.08.2021).
31. Милецкий Авраам. Наплывы памяти / ред. В. Левин. Иерусалим: Филюбиблон, 1998. 128 с.
32. Некрасов В. Новые памятники // Декоративное искусство СССР. 1966. № 12. С. 23–27.
33. Оленин Е. Забытый конкурс 65-го года // Archive.today. 2012. 15 июля. URL: <http://archive.is/Dja2> (дата обращения: 16.08.2021).
- zdes. (323, Sept. 15–21). <http://s537668583.onlinehome.us/index.php?go=Pages&in=view&id=4056>
12. Evstafeva, T. (2002, August 15). *Istoriya... Geografiya... Pamyat!* [History... Geography... Memory!] *Evreyskiy obozrevatel*. http://www.jewukr.org/observer/jo15_34/p0101_r.html
13. Evstafeva, T. (2011, March 10). *K 50-letiyu Kurenevskoy tragedii* [On the Kurenivka tragedy 50th anniversary]. Kyiv. Fotolityops. <http://photohistory.kiev.ua/articles.php?a=1>
14. Evstafeva, T. (2002). *K istorii ustanovleniya pamyatnika v Babem Yaru* [To the history of erecting the monument in Babyn Yar]. *Evreyskiy obozrevatel*. http://www.jewukr.org/observer/jo11_30/p0102_r.html
15. Evtushenko, Ye. (1961). *Babi Yar. Literaturnaya gazeta, 112* (4391). <https://lgz.ru/article/39-6802-29-09-2021/iskusstvo-unichtozhaet-tishinu>
16. Evtushenko, Ye. (2011). *Evgeniy Evtushenko o «Babem Yare»:* [Interv'yu] [Yengeny Yevtushenko on Babyn Yar]. *Chayka, 2* (181). <https://www.chayka.org/node/3104>
17. *Zvartnots: sekretyi armyanskogo Hrama Bdyaschih Sil* (2019, February 18). [Zvartnots: The secrets of Armenian Celestial Angels Cathedral]. Radiovan. <https://www.radiovan.fm/station/article/7813>
18. Zerubavel, Ya. (2011). *Smert pamyati i pamyat smerti: Masada i Holokost kak istoricheskie metafory* [The death of memory and memory of death]. <https://textarchive.ru/c-2573260-pall.html>
19. *Yad Vashem* (n. d.). *Istoriya Yad Vashem* [The history of Yad Vashem]. *Yad Vashem. Memorialnyiy kompleks istorii Holokosta*. <https://www.yadvashem.org/ru/about/history.html>
20. *Memorialnyj centr Golokostu «Babyn Yar»* (2021). *Istoriya Babynogo Yaru* [The history of Babyn Yar]. *Memorialnyj centr Golokostu «Babyn Yar»*. <http://babynyar.org/byhmc/historical>
21. Kavun, O. (2003, September 10). *Pochynalosya vse z doshki, na yakij mama misyla tisto* [It all started with the board my mother used to knead the dough on]. *Golos Ukrayiny*. <http://www.golos.com.ua/article/241221>
22. Kachan, M. (2012). *Konkurs 1965 g. Proekt Zinoviya Chechika* [The 1965 competition. Project by Zinovy Chernik]. *Proza.ru*. <https://proza.ru/2012/08/22/113>
23. Kachan, M. (2012). *XIII simfoniya Shostakovicha na stihy Evtushenko* [The Symphony No. 13 by Dmitri Shostakovich on the verse of Yevgeny Yevtushenko]. *Proza.ru*. URL: <https://proza.ru/2012/08/18/1481>
24. Kashtanov, K. (2019, February 27). *Yevrejske pytannya v URSSR: dyskryminaciya v xrushhovsku epoxu (1953–1964 rr.)* [Jewish question in the USSR: Discrimination during the Khrushchev period (1953–1964)]. *Kharkivska pravozaxysna grupa*. <http://museum.khpg.org/index.php?id=1551283265>
25. *Knyga Vyxid. Staryj zapovit. Bibliya* [Exodus. Old Testament. Bible] / transl. Ivan Ogiyenko. URL: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/ishod.html>
26. Lysenko, L. (2013). *Na cvyntari rozstrilyanx ilyuzij...* [On the cemetery of executed illusions...]. *Obrazotvorche Mystecztvo, 2*, 94–95.
27. *Lukyanovskoe Evreyskoe kladbische* [Lukyanivka Jewish Cemetery]. *Obschestvennyiy komitet «Babi Yar»*. <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ru/reserve/art00095.htm>
28. Lyisenko, L. (2015). *Ukrainskaya skulptura perioda «ottepeli»* [Ukrainian sculpture of the Thaw period]. In Balashova O., German L. (Eds.). *Iskusstvo ukrainskih shestidesyatnikov* (pp. 290–299). Kyiv: Osnovy.

34. Петрова О. Третє Око: Мистецькі студії: монографічна збірка статей; ІПСМ НАМ України. Київ: Фенікс, 2015. 480 с.
35. Рибачук А. Ф., Мельниченко В. В. Коли руйнується світ. Київ: Юрінформ, 1991. 80 с.
36. Роготченко О. О. Мистецтвознавство: роздуми і життя. Київ: Фенікс, 2018. 788 с.
37. Смирна Л. Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві. Київ: Фенікс, 2017. 480 с.
38. Юнаков О. Архітектор Іосиф Каракис. Нью-Йорк: Алмаз, 2016. 544 с.
39. Gorova N. The Wall of Memory // Художня культура. Актуальні проблеми. Київ, 2018. Вип. 14. С. 121–126. <https://doi.org/10.31500/1992-5514.14.2018.151139>
29. Melnichenko, V. (2011). *Krik ptaha III Ada. Nespinna ta neskorena* [The cry of a bird. Ada]. Kyiv: ADEF-Ukrayina.
30. *Menora — evreyskiy semisvechnik: Iudaizm i evrei* (n. d.). [Menorah—Jewish seven-armed candelabrum: Judaism and Jews]. <https://toldot.ru/Menora.html>
31. Miletskiy, A. (1998). *Naplyivyy pamyati* [The flows of memory], ed. by V. Levin. Jerusalem: Filobiblon.
32. Nekrasov, V. (1966). *Novyye pamyatniki* [The new monuments]. *Dekorativnoye iskusstvo SSSR*, 12, 23–27.
33. Olenin, E. (2012, July 15). *Zabyityy konkurs 65-go goda* [The forgotten competition of 1965]. Archive.today. <http://archive.is/Dja2>
34. Petrova, O. (2015). *Trete Oко: Mysteczki studiyi: monografichna zbirka statei* [The third eye: Art studies]. Kyiv: Feniks.
35. Rybachuk, A. & Melnychenko V. (1991). *Koly rujnuetsya svit* [When the world collapses]. Kyiv: Yurinform.
36. Rohotchenko, O. (2018). *Mystecztvoznnavstvo: rozdumy i zhyttya* [Art history: Reflections and life]. Kyiv: Feniks.
37. Smyrna, L. (2017). *Stolittya nonkonformizmu v ukrayinskomu vizualnomu mystecztvi* [The century of non-conformism in Ukrainian visual art]. Kyiv: Feniks.
38. Yunakov, O. (2016). *Arhitektor Iosif Karakis* [Architect Iosif Karakis]. New York: Almaz.
39. Gorova, N. (2018). The Wall of Memory. *Khudozhnya kultura. Aktualni problem*, 14, 121–126. doi.org/10.31500/1992-5514.14.2018.151139

Korchyna N.

Babyn Yar-Themed Art Projects by Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko in 1965–1966

Abstract. The article highlights the results of the research on the projects by Ada Rybachuk (1931–2010) and Volodymyr Melnychenko (born 1932) related to the collective memory and commemorating the victims of Babyn Yar. Chosen research methodology that combines historicism principles with formal and comparative analysis resulted in a thorough study of historical background referring to the commission of a monument to the executed victims by the Soviet authorities in 1965. The article specifies the list of participants of the closed art competitions in 1965 and 1966, provides formal and comparative analysis of the art projects submitted by Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko, and gives detailed evaluation of the official and unofficial collective memory about Babyn Yar tragedy in the Ukrainian SSR and in Israel at the time. The study also explores the memorialization process—preserving the memory of victims of Babyn Yar in Kyiv up to 1976, when the first monument was erected. The findings of the research allow determining the contribution of Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko to the Ukrainian and world art treasury, and evaluating their input in the collective memory about Holocaust as highly significant.

Keywords: collective memory, historical memory, art projects by Ada Rybachuk and Volodymyr Melnychenko, Babyn Yar Memorial Complex, Holocaust, Soviet nonconformist artists of the 1960s.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2021